

Sectorkamerrapportage 2016

SECTORKAMER VOEDSEL, GROEN EN GASTVRIJHEID

GEDEELD BEELD

Beste lezer,

Het algemeen bestuur SBB heeft ingestemd met de activiteiten van het jaarplan van sectorkamer Voedsel, groen en gastvrijheid. Sectorale afspraken over de uitvoering van de wettelijke taken beginnen met een gedeeld beeld over de sector en de ontwikkeling op de arbeidsmarkt. Met deze sectorkamerrapportage wordt een nieuwe stap gezet in het verbinden van beroepsonderwijs en bedrijfsleven. SBB verbetert de aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt doordat bedrijfsleven en onderwijs in de sectorkamers en thema-adviescommissies resultaatgerichte afspraken kunnen maken over de aansluiting van de vraag van de arbeidsmarkt en het aanbod van opleidingen. Op basis van een eenduidige systematiek ontwikkelt en deelt SBB arbeidsmarkt-, beroepspraktijkvorming- en doelmatigheidsinformatie.

Feiten en cijfers

Met eenduidige en gelegitimeerde feiten en cijfers ondersteunt SBB bedrijfsleven en onderwijs bij het vaststellen van een gedeeld beeld over stagemarkt en de arbeidsmarkt per beroep en bij het vaststellen van een gedeeld beeld over de ontwikkelingen in de beroepen.

Startpunt

Deze sectorkamerrapportage is het startpunt. Nu begint het pas. Met deze rapportage hebben bedrijfsleven en onderwijs een uitgangspunt om gezamenlijk resultaatgerichte afspraken te maken om knelpunten op landelijk, regionaal en (boven)sectoraal niveau op te lossen. Wij hopen dat deze sectorkamerrapportage u inspireert hierin te investeren, samen met uw achterban in met name de marktsegmenten.

BANEN VOOR STUDENTEN, VAKMENSEN VOOR NEDERLAND

Deze sectorkamerrapportage is het vertrekpunt voor sectorkamer Voedsel, groen en gastvrijheid om afspraken te maken over acties voor onderwijs, bedrijfsleven en SBB. De sectorkamerleden kunnen mede op basis van deze rapportage gegronde keuzes maken over de ontwikkeling van kwalificatiedossiers en keuzedelen, aantal en soort benodigde leerbedrijven op korte en middellange termijn en over het opleidingsaanbod.

Inhoudsopgave

Voorwoord	2
Inleiding	2
Trends	4
Feiten en cijfers	12
Bijlagen	20
Bronnen	25

Reikwijdte

Deze sectorkamerrapportage maakt deel uit van een set van acht sectorkamerrapportages voor de kamers:

1. Techniek en gebouwde omgeving
2. Mobiliteit, transport, logistiek en maritiem
3. Zorg, welzijn en sport
4. Handel
5. Ict en creatieve industrie
6. Voedsel, groen en gastvrijheid
7. Zakelijke dienstverlening en veiligheid
8. Specialistisch vakmanschap

Binnen elke sectorkamerrapportage wordt zo mogelijk per marktsegment informatie weergegeven. Deze rapportage biedt leden van de marktsegmenten en de sectorkamer handelingsperspectief voor de uitvoering van de wettelijke taken, zoals deze zijn opgenomen in het jaarplan 2016. Deze rapportage geeft feitelijke informatie en is daarmee een handreiking voor de leden van de sectorkamer bij hun adviezen over:

- bpv-overschotten/tekorten
- onderhoud kwalificatiedossiers, kwalificaties en keuzedelen
- macrodoelmatigheid
- vervolgonderzoek noodzakelijk om een genuanceerder inzicht te krijgen op mogelijke knelpunten in de aansluiting van onderwijs op de arbeidsmarkt.

Deze eerste sectorkamerrapportage is kort en bondig geformuleerd. Ze is gebaseerd op diepgaandere informatie. Samen met belanghebbenden wil SBB die informatie systematisch blijven verzamelen, structure-

ren, interpreteren en waarderen. Leden van de sectorkamers en marktsegmenten worden hier uitdrukkelijk bij betrokken, net als onze leerbedrijven, scholen, studenten en de adviseurs praktijkleren in het veld. Dat moet leiden tot een gedetailleerder beeld, meer regionale inkleuring en regelmatige actualisering van feiten, cijfers, trends en ontwikkelingen.

Inhoud en leeswijzer

Deze sectorkamerrapportage bestaat uit drie delen.

Het eerste deel geeft een beschrijving van trends en ontwikkelingen. Het gaat om algemene en sectorkamerspecifieke trends op de gebieden demografie, economie, sociaal-cultureel, technologie, leefomgeving en politiek-juridisch. Trends worden beschreven, voor zover deze relevant zijn voor de aansluiting beroepsonderwijs – bedrijfsleven.

Het tweede deel is een samenvatting van relevante feiten en cijfers over de thema's beroepspraktijkvorming, arbeidsmarkt en doelmatigheid en kwalificeren. De cijfers per kwalificatie en per regio vindt u op www.s-bb.nl/skrbijlage. Deze feiten en cijfers zijn op een toegankelijke wijze te benaderen.

In de bijlagen zijn opgenomen: een begrippenlijst, de lijst met marktsegmenten, kwalificatiedossiers en bijhorende kwalificaties en een overzicht van de gebruikte bronnen.

De sectorkamerrapportages zijn ingedeeld naar de herziene kwalificatiestructuur. De indeling van beroepsopleidingen in marktsegmenten en sectorkamers is leidend. Indelingen in sectoren, branches, beroepen of bedrijven die gehanteerd worden door CBS, UWV, onderzoeksbureaus of brancheorganisaties, wijken hier soms van af. Dat maakt de vergelijking van feiten en cijfers uit verschillende bronnen soms ingewikkeld.

Trends

HET BELANG VAN TRENDS EN ONTWIKKELINGEN

Maatschappelijke trends – dat zijn er misschien wel honderden of duizenden – afhankelijk van het perspectief dat je kiest. In dit deel van de sectorkamerrapportage zoomen we in op trends en ontwikkelingen die voor de aansluiting beroepsonderwijs en bedrijfsleven vragen oproepen. Dan zijn het er nog steeds veel, variërend van ontwikkelingen op het terrein van technologie en demografie tot aan sociale en economische ontwikkelingen.

In de beschrijving van de trends en ontwikkelingen staat relevantie voor de aansluiting beroepsonderwijs – bedrijfsleven steeds centraal. Wij wijzen zo specifiek mogelijk op de betekenis voor het mbo en het bedrijfsleven. Dit betekent niet dat we denken dat onderwijs en bedrijfsleven de enige actoren zijn voor wie deze trends relevant zijn.

Demografie

Nederland telt op dit moment 17 miljoen inwoners. Dit aantal groeit de komende jaren nog verder. Naar verwachting zijn er in 2040 17,8 miljoen Nederlanders. De belangrijkste oorzaken van deze bevolkingsgroei zijn de toenemende levensverwachting en migratie.

Er is sprake van ontgroening en vergrijzing; het aantal ouderen neemt toe, terwijl het aantal jongeren licht afneemt de komende jaren. Dit betekent dat de potentiële beroepsbevolking (15 tot 75 jaar) de komende decennia krimpt. De uitstroom van ouderen is groter dan de instroom van jongeren.

In schooljaar 2015-2016 volgen 475.000 studenten een mbo-opleiding. Dit aantal zal de komende jaren licht dalen: tot 470.000 in 2020 en tot 412.000 in 2030^{1, 2, 3}.

Voedsel, groen en gastvrijheid

Het aantal leerlingen in het voortgezet onderwijs neemt tot 2030 met 11 procent af⁴. De mbo-instroom vanuit het vmbo wordt kleiner. De laatste vijf jaar is het aantal leerlingen in de vmbo-sector Landbouw wel toegenomen met 12 procent⁵. Niet alle vmbo-leerlingen die naar het mbo gaan, kiezen voor een opleiding in dezelfde sector. Van de studenten die vanuit de vmbo-sector Landbouw instromen, begint 30 procent met een opleiding in de mbo-sector Landbouw⁶. Andersom komt ook voor: 60 procent van de starters in mbo-Landbouw, stroomde in vanuit een andere vmbo-sector.

In de agrarische beroepen (met name akkerbouw en veehouderij) is het aandeel 55-plussers groot⁷. Vanwege de vergrijzing neemt de behoefte aan jonge instroom vanuit het mbo toe. Bovendien is het aantal mbo-studenten in de gerelateerde opleidingsrichtingen relatief klein.

In 2020 zijn vier op de tien Nederlanders vijftigplus⁸. Vijftigplussers hebben over het algemeen een hoog inkomen en relatief veel vrije tijd. Vooral horecabedrijven en foodspeciaalzaken kunnen daarvan profiteren. Wat betreft uitgaan bestaat de top drie van vijftigplussers uit het bezoeken van een restaurant, café en

concert/opera. De natuur opzoeken en een plaats bezichtigen zijn ook populair. Ondanks toegenomen concurrentie van bijvoorbeeld particuliere verhuursites zijn ouderen een groeiemarkt voor hotels⁹. Van foodspeciaalzaken zijn vijftigplussers een belangrijke klantengroep¹⁰. 60 procent van de food-ondernemers zegt hen vaker te zien in het bedrijf dan de rest van de klanten en dat ze meer besteden per bezoek.

Economie

De vooruitzichten voor de Nederlandse economie zijn positief¹¹. Voor het eerst sinds het uitbreken van de crisis komt de economische groei in 2015 en 2016 uit boven de 2 procent. Dit komt door een stijging van de consumptie, de bedrijfsinvesteringen, de overheidsuitgaven en de export. Het verdere herstel van de huizenmarkt is een belangrijke impuls¹².

De werkgelegenheid groeit, maar omdat ook het arbeidsaanbod toeneemt is de daling van de werkloosheid beperkt. De groei van de werkgelegenheid wordt bijna geheel gerealiseerd door de marktsector. In de meeste bedrijfssectoren zal het aantal banen groeien.

Naar verwachting is de werkgelegenheidstoename het grootst bij uitzendbureaus en arbeidsbemiddeling (59.000 banen), detailhandel (11.000) en groothandel (9.000). Sectoren met de grootste krimp zijn financiële dienstverlening (-5.000 banen), onderwijs (-3.000) en openbaar bestuur (-2.000)¹². In 2014 ontstonden in totaal ruim 750.000 vacatures. Van de circa 380.000 vacatures op mbo-niveau waren er ongeveer 140.000 geschikt voor schoolverlaters. In 2016 zal het aantal vacatures dat ontstaat naar verwachting met 6 procent groeien tot in totaal 859.000 vacatures¹². Economische prognoses gaan gepaard met onzekerheid. Ontwikkelingen van de wereldhandel, het mondiale financiële beleid, en de olieprijs zijn onzeker en hebben gevolgen voor de Nederlandse economie.

Voedsel, groen en gastvrijheid

In de horeca neemt het aantal banen en zelfstandigen in 2016 met 2 procent toe¹³. Voor schoonmaakbedrijven en hoveniers geldt een toename van 1 procent. Met het aantrekken van de economie groeit

de vraag naar schoonmaakdiensten. Het aantal landbouwbedrijven neemt af, maar ze worden gemiddeld groter¹⁴. In 2016 groeit de landbouwproductie licht¹³. Door hogere efficiency krimpt het aantal banen. In 2016 is de afname naar verwachting 1 procent. Bij diensten zoals kappers en schoonheidsspecialisten krimpt het aantal banen in 2016 licht en het aantal zelfstandigen neemt relatief veel toe.

Slagers, bakkers, kappers, hoveniers, reisorganisaties en bloemisten zijn (sterk) afhankelijk van de conjunctuur. Zodra de koopkracht toeneemt, merken zij relatief snel dat consumenten meer uitgeven. Ook de horeca profiteert van economische groei en het oplevende toerisme¹³. In 2015 groeide de horeca-afzet met 3 procent. Meer toerisme en bezoeken aan musea leidt tot een groei van het aantal verblijven in hotels. Daarnaast zijn de toenemende zakelijke bestedingen gunstig voor het hotel- en restaurantbezoek en geeft de consument weer meer uit in restaurants. Voor cafés geldt dat recent een einde is gekomen aan de daling van het aantal bezoeken in de afgelopen jaren¹⁵.

Sociaal-cultureel

Het gemiddelde opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt al jaren. De overheid zet hier ook op in om de goede economische positie in de wereldeconomie te behouden¹⁶. Het aantal banen voor hoogopgeleiden is gegroeid sinds de jaren tachtig en steeds meer hoger opgeleiden komen terecht in banen die voorheen door middelbaar opgeleiden werden ingevuld. Mede door deze verdringing is de werkgelegenheid voor middelbaar opgeleiden gedaald¹⁷.

De Nederlandse arbeidsmarkt verandert snel. Dit vraagt om grote flexibiliteit van de beroepsbevolking en de samenleving. De flexibilisering van de arbeidsmarkt blijkt onder andere uit de sterke toename van alle flexibele contractvormen sinds de crisis. Het aandeel werkenden met een flexibele arbeidsrelatie is toegenomen van 15 procent in 2004 naar bijna 23 procent in 2015. Het aandeel zzp'ers is in deze periode toegenomen van 8 procent naar 12 procent⁸. De behoefte aan 'kenniswerkers' en 'mensenwerkers' zal toenemen terwijl de behoefte aan routinematige functies, zoals productie-werk, afneemt.

De verwachting is dat voor een goede aansluiting op de arbeidsmarkt een aantal kerncompetenties vereist is: de 21st century skills. Naast geletterdheid in de breedte, zijn dit competenties als samenwerken, creativiteit, ict-geletterdheid, communiceren, probleemoplossend vermogen, kritisch denken en sociale en culturele vaardigheden. Ook een betrokken, ondernemende en nieuwsgierige houding is in de 21ste eeuw nog steeds essentieel¹⁸. De vaardigheid om nieuwe informatie op te nemen (te blijven leren) en om zich aan te passen aan veranderende omstandigheden (te blijven vernieuwen) wordt steeds belangrijker¹⁶.

Voedsel, groen en gastvrijheid

In de horeca hebben veel werknemers een flexibel arbeidscontract. In 2016 stijgt het aantal tijdelijke dienstverbanden in de horeca¹³. In de landbouw, reisbranche en winkelambachten zijn eveneens veel tijdelijke contracten⁷. In de agrarische beroepen en in de kappersbranche werken veel zzp'ers. Een groot deel van de kappersbedrijven geeft de voorkeur aan gediplomeerden op niveau 3. In de voedingsmiddelenindustrie is behoefte aan personeel met een opleidingsniveau van minimaal mbo-niveau 3, onder meer vanwege strenge eisen aan procesbeheersing en kwaliteit. Vaardigheden zoals het beheersen van vreemde talen en sociale vaardigheden zijn vooral voor beroepen in de horeca-, leisure- en reisbranche van belang.

In sommige beroepen in de groene- en voedingssector werken naar verhouding veel mensen met een opleidingsniveau lager dan mbo en eveneens relatief veel met een hbo-opleiding. Dit wijst op een verdringing van middelbare beroepen. Dat is ook het geval in de horeca waar veel hbo- en wo-studenten een bijbaantje hebben.

Consumenten hebben behoefte aan 'beleving' en gezonde producten. Ze kopen bijvoorbeeld rechtstreeks bij boeren en (online) bij groothandels en producenten van gespecialiseerde (biologische) artikelen zoals maaltijdboxen, streekboxen en de groentetas. Ook de toenemende populariteit van het ecotoerisme heeft te maken met de steeds meer op beleving en natuur gerichte consument.

Technologie

De technologische ontwikkelingen gaan razendsnel. Er is sprake van een vierde industriële revolutie¹⁹, met de opmars van digitalisering en robotisering. Het gaat zowel om de introductie van nieuwe technologie zoals clouddiensten, big data, 3D-printen en robotica, als het volledig overnemen van productieprocessen door machines¹⁹ en digitalisering van complete bedrijfsprocessen en dienstverlening²⁰.

Onzeker is wat het effect van deze steeds verdergaande technologische ontwikkelingen zal zijn op de arbeidsmarkt. Al sinds de industriële revolutie heeft de introductie van nieuwe technologie, bijvoorbeeld computers, gezorgd voor het verdwijnen van banen, maar daar stond steeds het ontstaan van minstens evenveel nieuwe banen tegenover²⁰. In Nederland heeft de inzet van nieuwe technologieën tot dusver niet geleid tot grote aantallen ontslagen²¹. Wereldwijd verdwijnen de komende vijf jaar naar verwachting netto zo'n vijf miljoen banen²². Door onder andere meer nieuwe toepassingen van robots en kunstmatige intelligentie gaan er in totaal zo'n 7,1 miljoen banen verloren en worden ongeveer 2,1 miljoen nieuwe banen gecreëerd. Vooral in de zorg, de energiesector en de financiële sector gaan naar verwachting veel meer banen verdwijnen dan erbij komen. In de it-sector komen er juist banen bij.

De inzet van nieuwe technologieën heeft altijd geleid tot een andere vraag richting onderwijsinstellingen, om het onderwijs beter af te stemmen op de vraag vanuit de arbeidsmarkt²¹.

Voedsel, groen en gastvrijheid

Innovaties en de inzet van geavanceerde machines in de akkerbouw, tuinbouw en veeteelt blijven plaatsvinden om efficiënter te kunnen produceren. Van melkrobots tot precisielandbouw, zoals de ontwikkeling van landbouwdrones voor het bemesten en besproeien van akkers vanuit de lucht²³. Automatisering is vooral te zien in productieprocessen in de voedingsmiddelindustrie, teelt en veeteelt.

In de horeca- en reisbranche speelt kennis over de klanten een steeds grotere rol. Door middel van ict-toepassingen zoals slimme

boekingsystemen kunnen bedrijven veel data verzamelen over het zoek-, boekings- en reisgedrag en de kenmerken van (potentiële) klanten. Met behulp van deze gegevens kunnen bedrijven bijvoorbeeld eenvoudig prijsdifferentiatie toepassen voor verschillende soorten klanten (zakelijk, privé) en voor verschillende boekingsperiodes. Bekend is immers wie de klanten zijn, waar ze naartoe willen, wanneer ze willen overnachten, hoe lang, et cetera.

Ook kennis van de consumenten zélf is in toenemende mate van belang. Onder andere via internet weten consumenten steeds meer over de kwaliteit van voeding, hotels, restaurants en vakantiebestemmingen. Het lezen en schrijven van (online) reviews daarover is de laatste jaren in opmars.

Leefomgeving

Het klimaat verandert wereldwijd. De zeewaterspiegel blijft stijgen²⁴. Internationale afspraken stimuleren het gebruik van alternatieve energie en beogen een reductie van het gebruik van fossiele brandstoffen en de emissie van schadelijke stoffen. Afvang en opslag van CO₂ gaan een grote rol spelen. Dat bevordert de ontwikkeling van nieuwe technologieën.

Milieuwetgeving en consumentenvoorkeur leiden tot hogere eisen aan productie en voedselkwaliteit. Innovaties in de mobiliteit zorgen voor zuinigere voertuigen en daardoor meer afgelegde kilometers. Tot 2030 zijn infrastructurele verbeteringen voorzien. Van de groeiende internationale in- en uitvoer profiteren vooral de luchtvaart, het railvervoer en de binnenvaart.

Duurzaamheid en schaarste blijven belangrijke thema's. De voedselvraag zal verdubbelen, tegenover een halvering van beschikbaar landbouwareaal en water²⁵. Schaarste noodzaakt tot meer recycling, efficiënter produceren en duurzaam bouwen. Ook maatschappelijk verantwoord ondernemen gaat een grotere rol spelen²⁶. Voor Nederland liggen kansen op het gebied van innovatie en export van kennis over water, duurzame chemie, logistiek en energie- en voedselproductie.

Steden groeien en ontwikkelen zich over meerdere kernen. Dat gaat samen met de schaalgrootte van voorzieningen. Dit leidt tot extra productiviteit als bedrijven en arbeidsmarkt zijn geconcentreerd. Er is een toename van het aantal huishoudens, met name eenpersoonshuishoudens. In de steden leidt dit tot een stijgende vraag naar nieuwbouw. Daarbuiten is de uitbreidingsbehoefte minder²⁷. Regionale verschillen zullen hierdoor voorkomen.

Voedsel, groen en gastvrijheid

Het aandeel hernieuwbare energie zoals opgewekt door windmolens, zonnepanelen en aardwarmte groeit hard²⁷. Bijvoorbeeld in de glastuinbouw neemt het gebruik van zonnepanelen en aardwarmte toe.

Volgens Europese milieuwetgeving moeten in de landbouw de emissies van ammoniak, stikstofdioxide en fijnstof dalen. Dat vereist een meer milieubewuste wijze van ondernemen en meer behoefte aan milieuonderzoek en –inspectie. Consumenten stellen hoge eisen aan voedselkwaliteit en productiewijze. Er vindt een verschuiving plaats van gangbare landbouw naar de meer extensieve ‘keurmerklandbouw’. Deze staat voor een kleinere veestapel en een productiewijze, die verder gaat dan wettelijke eisen rond dierenwelzijn, kunstmest en bestrijdingsmiddelen.

Landbouw is en blijft de grootste grondgebruiker in Nederland, maar verliest terrein aan natuur en gebouwde omgeving²⁸. De noodzaak om water duurzaam te beheren en beheersen blijft essentieel. Scholen en bedrijven werken samen aan een opleidings- en kennisinfrastructuur op het gebied van watermanagement²⁹. Daarbij zijn bijvoorbeeld cross-overs gewenst tussen opleidingen binnen Groen en Infra (Techniek en gebouwde omgeving).

Politiek-juridisch

De verhoudingen tussen lokale, landelijke en Europese politiek veranderen. Gemeenten krijgen meer taken vanuit het Rijk die zij op lokaal niveau moeten uitvoeren en vormgeven. Tegelijk ontstaat meer diversiteit in het politieke landschap. Deze diversiteit aan standpunten en belangen betekent dat continuïteit in beleid op middellange termijn niet langer een vanzelfsprekendheid is. Hoe

zich dat de komende jaren verder gaat ontwikkelen staat allerm minst vast, en is sterk afhankelijk van de stabiliteit van regeringen en de vraag hoe het maatschappelijk middenveld zich opstelt³⁰.

Dit maakt de samenwerking tussen beroepsonderwijs en bedrijfsleven complexer. Het onderwijs verandert voortdurend als gevolg van beleidsimpulsen en maatschappelijke ontwikkelingen, waardoor de verhouding tussen de overheid en het onderwijsbestel, en vormen van regulering en zelfregulering tussen school en bedrijf steeds inzet zijn van bespreking. Ook in het bedrijfsleven voltrekken zich stevige veranderingen als gevolg van marktontwikkelingen en innovatie.

Het mbo-stelsel heeft de taak al deze ontwikkelingen op regionaal, sectoraal en landelijk niveau met elkaar te blijven verbinden zodat een optimale aansluiting kan blijven bestaan tussen het beroeps- onderwijs en de arbeidsmarkt. Het Actieprogramma Focus op vakmanschap biedt hiervoor belangrijke aangrijpingspunten. Net als de visies die ontwikkeld zijn door onderwijs (mbo2025) en door werkgevers en werknemersorganisaties.

Voedsel, groen en gastvrijheid

Decentralisatie van beleid van de rijksoverheid naar gemeenten vindt plaats in onder andere het sociale domein. Op lokaal niveau werken gemeenten en bedrijven samen om (kansarme) jongeren aan het werk te helpen. De groenvoorziening, waarbij gemeenten en hoveniersbedrijven de handen ineen slaan, is daarvan een goed voorbeeld. Vooral studenten van entreeopleidingen kunnen hierbij baat hebben. Daarnaast zijn steeds meer medewerkers van sociale werkplaatsen op locatie actief in plaats van in de sociale werkplaats. Zij zijn gedetacheerd bij (lokale) overheidsinstellingen en bedrijven of werken groepsgewijs op locatie, zoals in de schoonmaak of in het groenonderhoud.

In de landbouwsector zijn de afgelopen (tientallen) jaren meer immigranten aan de slag gegaan. Dat geldt ook voor de horeca. Hierbij valt te denken aan housekeeping in hotels. Met de huidige en toekomstige immigratie zullen deze groepen werknemers de komende jaren naar verwachting groeien.

Onderwijs

In schooljaar 2015-2016 volgen ruim 71.100 mbo-studenten een opleiding binnen Voedsel, groen en gastvrijheid (VGG)³¹. Dat is 1 procent meer dan in het schooljaar ervoor en 4 procent minder dan in 2010. Het totale mbo kent een afname van 8 procent ten opzichte van 2010. De grootste marktsegmenten zijn Gastvrijheid met bijna 34.700 studenten (evenveel als in 2010) en Groen met ruim 23.300 studenten (8 procent minder dan in 2010). Voor Winkelambacht geldt een afname van 4 procent tot ongeveer 11.500 studenten. Bijna 1.600 studenten volgen een opleiding binnen het marktsegment Voeding.

Driekwart van de VGG-studenten volgt een opleiding in de bol-variant. Het aandeel bbl-studenten is 24 procent. Voor het totale mbo is het aandeel bbl'ers 21 procent. In de marktsegmenten Voeding en Winkelambacht zijn relatief veel bbl'ers (respectievelijk 55 en 33 procent). Het totaal aantal bbl-studenten binnen VGG is 31 procent kleiner dan in 2010. Voor alle marktsegmenten van VGG geldt een afname van het aantal bbl-studenten. Het aantal bol-studenten is toegenomen met 10 procent. Vooral binnen Winkelambacht heeft een verschuiving plaatsgevonden. Het aantal bol-studenten steeg met 24 procent en het aantal bbl-studenten daalde 34 procent.

In schooljaar 2014/2015 behaalden ruim 24.000 studenten een diploma voor een VGG-opleiding. Van hen stroomde niet iedereen meteen de arbeidsmarkt op. In het schooljaar erna volgde ruim een derde een andere mbo-opleiding of een hbo-opleiding.

Arbeidsmarkt

In nagenoeg alle bedrijfssectoren groeit het aantal vacatures in 2016¹³. Voor de horeca is de verwachting dat het aantal ontstane vacatures met 4 procent toeneemt tot 76.000. Schoonmaakbedrijven en hoveniers laten een groei zien van 4 procent tot 29.000 ontstane vacatures. In de bedrijfssectoren cultuur, sport en recreatie en landbouw, bosbouw en visserij is sprake van een groei van ongeveer 8 procent tot respectievelijk 16.000 en 13.000 ontstane vacatures. Deze ontwikkelingen bieden gunstigere arbeidsmarktperspectieven voor mbo-schoolverlaters.

De verwachting is dat tot 2020 op mbo-niveau 2 en 3 tezamen naar verhouding veel banen beschikbaar komen voor de opleidingsrichtingen voedsel, natuur en milieu, horeca, groen en voor recreatie, vrije tijd & sport³². Voor facilitaire dienstverlening wijzen de prognoses op een gemiddeld aantal baanopeningen op zowel mbo-niveau 2-3 als op niveau 4.

Perspectieven

Begin 2016 heeft SBB nieuwe cijfers gepubliceerd over de kans op stage en de kans op werk. Kans op stage is een graadmeter van de verwachte kansen van mbo-studenten op het vinden van een stage of leerbaan. De kans wordt bepaald voor alle kwalificaties en arbeidsmarktregio's en uitgedrukt in een vijfpuntsschaal (gering, matig, voldoende, ruim voldoende en goed). Het gaat om een prognose voor het jaar 2016. Voor de gehele sectorkamer VGG (alle opleidingen bij elkaar) is de gemiddelde kans op stage ruim voldoende³³. Specifiek voor het marktsegment Voeding is die kans goed, voor Gastvrijheid ruim voldoende en voor Groen en Winkelambacht voldoende.

Kans op werk toont de kans dat een recent gediplomeerde schoolverlater binnen een jaar na afstuderen een baan vindt in het verlengde van de opleiding. De indicator gaat uit van een student die met de opleiding begint en deze in de nominale studieduur afrondt. Dus wat is de kans op werk over drie jaar bij een opleiding met een driejarige duur? Voor alle VGG-opleidingen bij elkaar is de gemiddelde kans op werk voldoende, evenals voor de marktsegmenten Gastvrijheid en Voeding³⁴. Voldoende wil zeggen dat er een evenwicht is tussen vraag en aanbod. Opleidingen met een goede kans op werk zijn bijvoorbeeld medewerker en vakbekwaam hovenier, (vakbekwaam) medewerker teelt, (zelfstandig werkend) kok, gastheer/gastvrouw, (allround) medewerker versindustrie en (vakbekwaam) medewerker vers.

Feiten en cijfers

HET BELANG VAN GOEDE FEITEN EN CIJFERS

Met actuele en betrouwbare feiten en cijfers over arbeidsmarkt, beroepspraktijkvorming en doelmatigheid ondersteunt SBB het overleg tussen beroepsonderwijs en bedrijfsleven. Dit deel geeft een samenvatting van enkele relevante gegevens. Deze zijn gebaseerd op erkende, gezaghebbende bronnen. De informatie is geordend naar de thema's beroepspraktijkvorming, arbeidsmarkt en doelmatigheid en kwalificeren. Per marktsegment worden gegevens getoond. In de digitale bijlage bij deze rapportage zijn gegevens tot op het niveau van kwalificatie en regio beschikbaar.

Kerngegevens mbo totaal en sectorkamer¹

	mbo totaal	sectorkamer	% mbo totaal
Aantal studenten 2015-2016	475.185	71.131	15%
Aantal studenten bbl	97.474	16.842	17%
Aantal studenten bol	377.711	54.289	14%
Aantal gediplomeerden 2014/2015	167.507	24.406	15%
Aantal gediplomeerden bbl	50.398	9.132	18%
Aantal gediplomeerden extraneus	8.234	888	11%
Aantal gediplomeerden OVO	217	44	20%
Aantal gediplomeerden bol	108.639	14.342	13%
Aantal dossiers	176	24	14%
Aantal kwalificaties	492	82	17%

Aantal studenten en gediplomeerden per niveau¹¹

	mbo totaal		sectorkamer	
	student	gediplomeerd	student	gediplomeerd
Niveau 2	88.900	44.999	17.149	8.447
Niveau 3	127.646	46.057	22.930	8.111
Niveau 4	246.580	64.823	31.052	7.848
Totaal	463.126	155.879	71.131	24.406

BEROEPSPRAKTIJKVORMING

Een belangrijk deel van de mbo-opleidingen bestaat uit werken en leren in de praktijk, de zogenaamde beroepspraktijkvorming (bpv). SBB staat ervoor dat studenten de beste praktijkopleiding krijgen met uitzicht op een baan en dat het bedrijfsleven nu en in de toekomst beschikt over de vakmensen die ze nodig hebben.

Aantal leerbedrijven, aandeel actief, erkenningen en bpvo's per marktsegment^{III}

Een leerbedrijf wordt actief genoemd wanneer er in het laatste schooljaar een stageplaats of leerbaan is ingevuld. Bedrijven kunnen voor meer dan één kwalificatie worden erkend. Als die in verschillende marktsegmenten vallen zijn ze bij elk daarvan meegeteld. Er zijn bedrijven waar verschillende stagiairs in een jaar hun beroepspraktijkvorming doen. Dat blijkt uit het aantal bpv-overeenkomsten (bpvo's).

Marktsegment	leerbedrijven	waarvan actief	% actief	erkenningen	bpvo's
Winkelambacht	11.850	6.775	57%	28.005	13.546
Gastvrijheid	19.911	10.677	54%	56.836	35.851
Groen	25.269	14.178	56%	93.667	32.542
Voeding	2.032	1.012	50%	4.710	1.746

Aantal aangeboden beroepsopleidingen naar marktsegment^{IV}

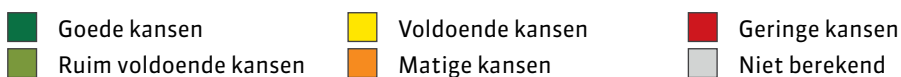
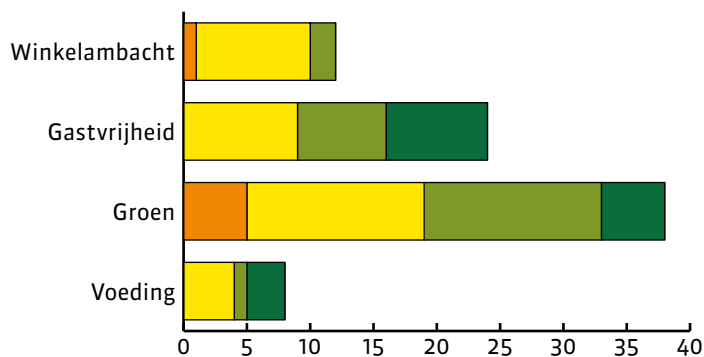
Een beroepsopleiding (kwalificatiesdossier) kan door meerdere instellingen (brin) worden aangeboden. De tabel toont het totaal aantal aangeboden beroepsopleidingen voor de sectorkamer Voedsel, groen en gastvrijheid per marktsegment en toont het totaal aantal aangeboden opleidingen in het mbo. Opleidingen zonder studenten worden niet meegeteld.

Marktsegment	Aangeboden
Winkelambacht	65
Gastvrijheid	179
Groen	62
Voeding	20
Bovensectoraal	1
Totaal sectorkamer	327
Totaal mbo	2.973

Kans op stage^v

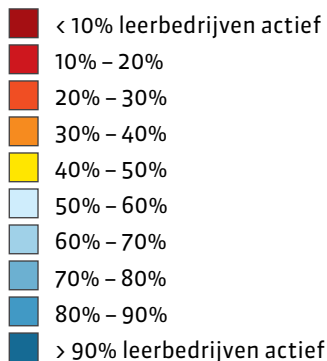
Kans op stage toont de kans op het vinden van een stage of leerbaan in 2016. Per kwalificatie en per regio is een kans op stage bepaald.

Deze grafiek toont de verdeling van de kans op stage van alle kwalificaties binnen een marktsegment (aantallen). De digitale bijlage toont perspectieven per regio en kwalificatie.

Actieve leerbedrijven per regio^{vi}

Een leerbedrijf noemen we actief als er in het afgelopen studiejaar één of meer stageplaatsen of leerbanen invuld zijn. De plattegrond toont het percentage actieve leerbedrijven in de sectorkamer Voedsel, groen en gastvrijheid per regio.

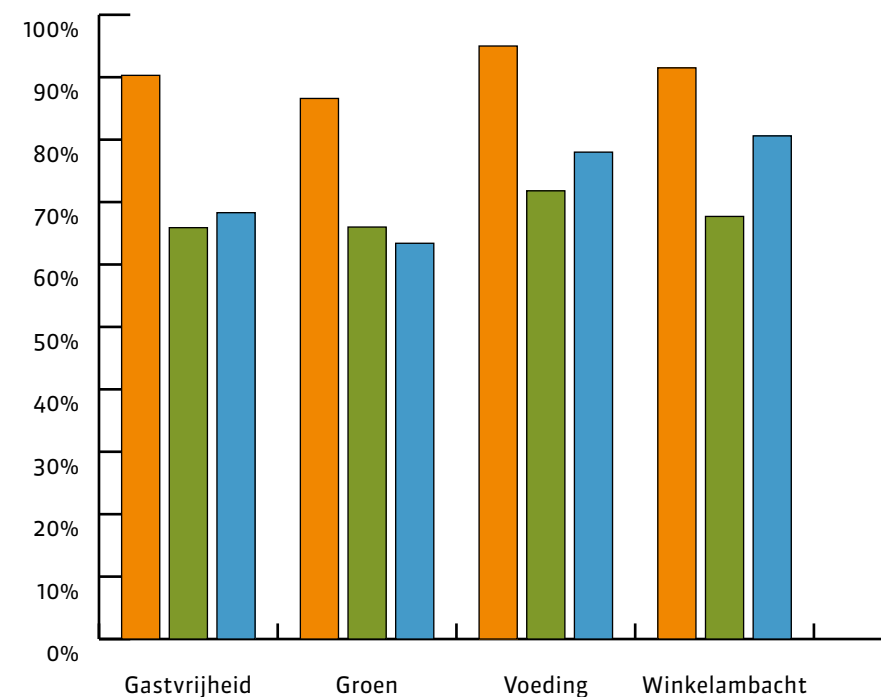

ARBEIDSMARKT EN DOELMATIGHEID

SBB concentreert zich op de aansluiting beroepsonderwijs en bedrijfsleven. SBB ontwikkelt arbeidsmarktinformatie vanuit dat perspectief. Voor studenten is het belangrijk te weten hoe de perspectieven op een baan zijn. Dit arbeidsmarktperspectief is een van de indicatoren voor doelmatigheid. De andere indicatoren zijn het aantal afgestudeerden dat een baan vindt van minimaal 12 uur per week en het aantal afgestudeerden dat een baan op hetzelfde niveau vindt als de opleiding.

Instroom op de arbeidsmarkt^{vii}

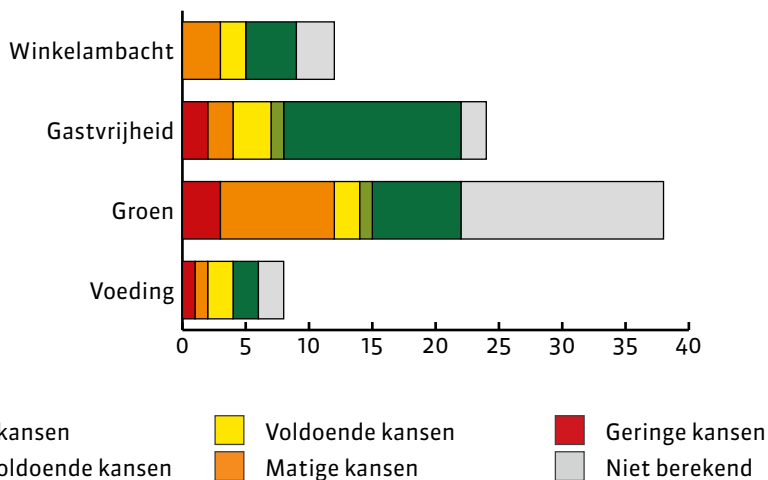
De onderstaande figuur toont welk aandeel van de recent gediplomeerden dat beschikbaar is voor werk, een baan heeft voor minimaal 12 uur per week (oranje). Van degenen met een baan van minimaal 12 uur per week wordt aangegeven welk aandeel een baan heeft op zijn opleidingsniveau (groen) en welk aandeel een baan heeft in zijn opleidingsrichting (blauw).

- Aandeel werk minimaal 12 uur per week
- Aandeel werk op opleidingsniveau
- Aandeel werk in opleidingsrichting

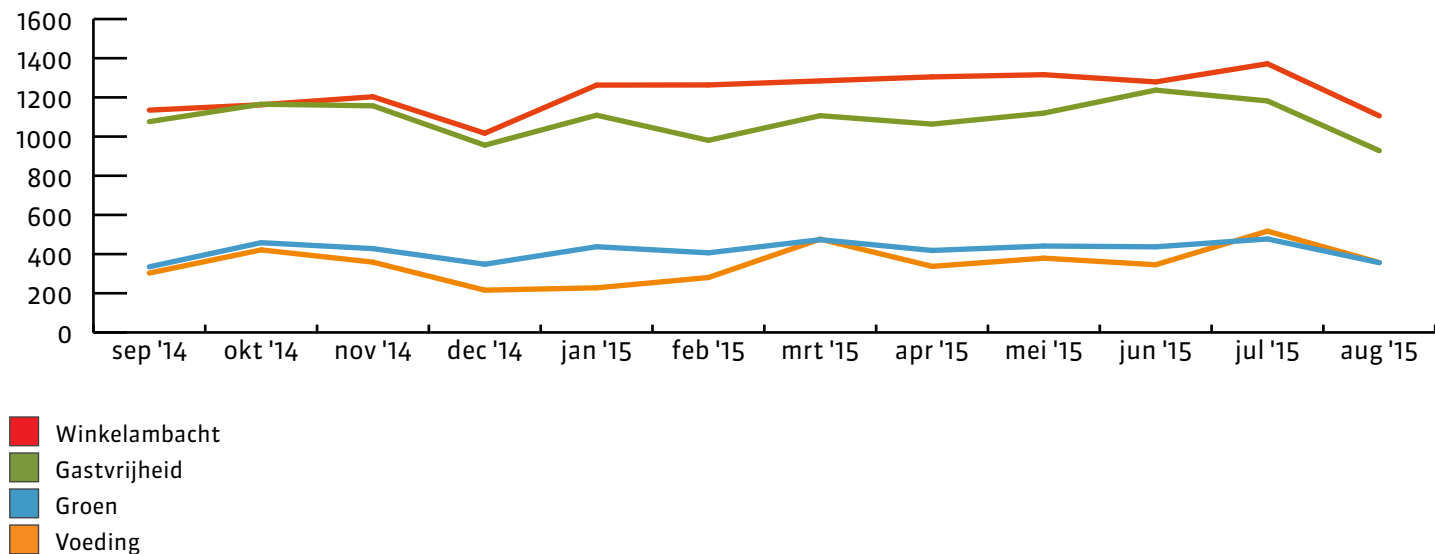
Kans op werk^{viii}

Kans op werk is een prognose van de kans op een baan in het verlengde van de opleiding voor studenten die nu aan een opleiding beginnen. Per kwalificatie en regio is de kans op werk bepaald. Deze grafiek toont de verdeling van de kans op werk van alle kwalificaties binnen een marktsegment (aantallen). Soms kan de kans op werk niet worden bepaald (i.v.m. kleine aantallen). De digitale bijlage toont perspectieven per regio en kwalificatie.

Vacatures^{ix}

De ontwikkeling van het aantal nieuwe vacatures op mbo-niveau per marktsegment.

KWALIFICEREN

Wat een mbo-student moet kennen en kunnen aan het eind van zijn opleiding ligt vast in het kwalificatiedossier. Op basis van de kwalificatiedossiers maken onderwijsinstellingen hun onderwijsprogramma's. Een mbo-opleiding bestaat uit een kwalificatie en één of meer keuzedelen. Het keuzedeel is een verrijking van de kwalificatie. Hiermee kan de student zijn vakmanschap verbreden of verdiepen. Het keuzedeel is een verplicht onderdeel binnen de mbo-opleiding.

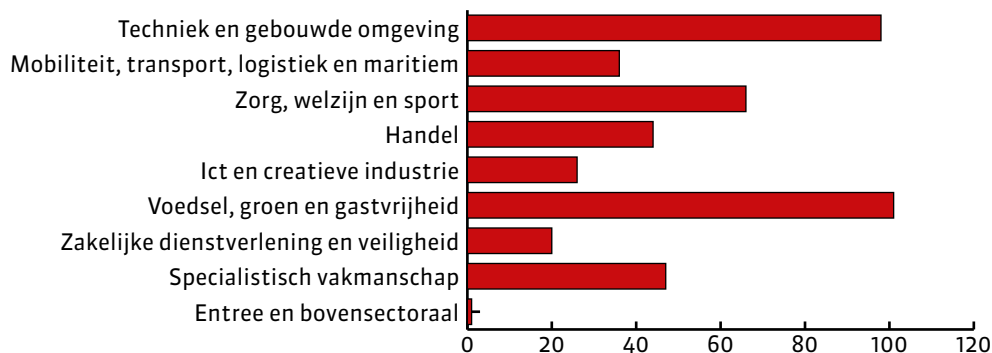
Aantal marktsegmenten, kwalificatiedossiers en kwalificaties per sectorkamer^x

Sectorkamer	marktsegmenten	kwalificatiedossiers	kwalificaties
Techniek en gebouwde omgeving	8	55	174
Mobiliteit, transport, logistiek, maritiem	6	30	78
Zorg, welzijn en sport	5	13	28
Handel	3	14	24
Ict en creatieve industrie	3	15	36
Voedsel, groen en gastvrijheid	4	24	82
Zakelijke dienstverlening en veiligheid	4	10	24
Specialistisch vakmanschap	2	14	31
Entree en bovensectoraal		5	17

Noot: het overzicht van alle marktsegmenten, kwalificatiedossiers en kwalificaties voor sectorkamer Voedsel, groen en gastvrijheid staat in de bijlage.

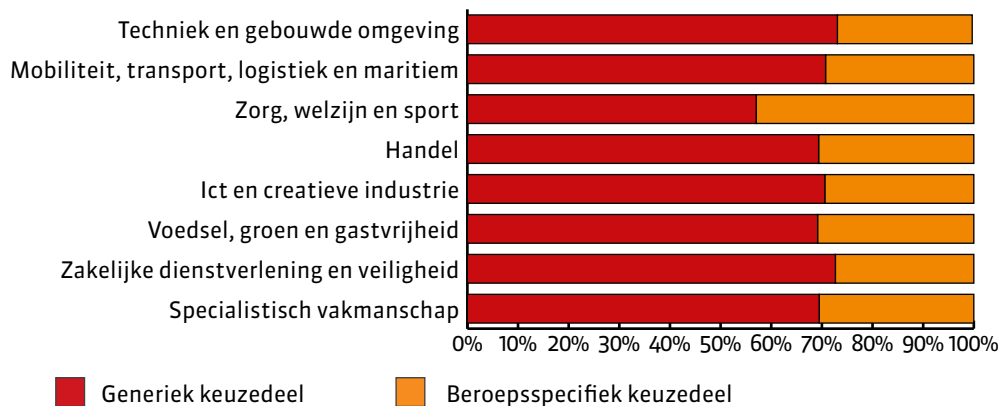
Keuzedelen^{xi}

Aan elke kwalificatie zijn keuzedelen gekoppeld. Deze grafiek toont het aantal keuzedelen waarvoor een sectorkamer penvoerder is.

Keuzedelen generiek of beroepsspecifiek^{XII}

Van de keuzedelen waarvoor een sector-kamer verantwoordelijk is, is een deel generiek en een deel beroepsspecifiek.

Bronnen van tabellen en grafieken

- I 1-cijfer MBO 2015, DUO, bewerking SBB, 2016
- II 1-cijfer MBO 2015, DUO, bewerking SBB, 2016
- III SBB, erkenningen: 1-1-2016; actief: tussen 1-8-2014 en 31-7-2015
- IV SBB, 2016
- V SBB, 2016
- VI Stagemarkt.nl, 2016
- VII ROA 2012-2014, bewerking SBB, 2016
- VIII SBB, 2016
- IX Jobfeed 2015, bewerking SBB
- X SBB, februari 2016
- XI SBB, februari 2016
- XII SBB, februari 2016

Bijlagen

Begrippenlijst

Begrip	Definitie
Aandeel vacatures geschikt voor recent gediplomeerden	Resultaat uit onderzoek onder bedrijven, op de vraag welk deel van het totale aantal ontstane vacatures in een afgelopen periode geschikt was voor recent gediplomeerden.
Actief leerbedrijf	Een leerbedrijf dat in het afgelopen studiejaar één of meer stageplaatsen of leerbanen invulde.
Arbeidsmarktregio	Regio's die door UWV zijn vastgesteld, worden onderhouden en jaarlijks gepubliceerd in de Staatscourant. Er zijn 35 arbeidsmarktregio's.
Bpvo	De afspraken tussen student, school en erkend leerbedrijf liggen vast in een praktijkovereenkomst, ook wel bekend als beroepspraktijkvormingsovereenkomst of bpv-overeenkomst.
Doelmatigheid	De aansluiting van het opleidingsaanbod op de vraag uit de arbeidsmarkt én het effectief inzetten van publieke en private middelen om de kwaliteit van het opleidingsaanbod te waarborgen.
Dossierinschrijving	Een inschrijving op het crebonummer van het kwalificatiedossier en niet op een crebonummer van een kwalificatie.
Extraneus	Ingeschreven student die geen onderwijs volgt maar wel examen doet.
Herziene kwalificatiestructuur	Het mbo werkt met nieuwe kwalificatiedossiers. Voortaan bestaat de opleiding uit een basisdeel, een profieldeel en een keuzedeel. Scholen konden de herziene kwalificatiedossiers per 1 augustus 2015 vrijwillig invoeren. Vanaf 1 augustus 2016 zijn ze verplicht.
Kans op stage	Deze indicator geeft aan of studenten gemakkelijk een stage of leerbaan vinden in de regio op basis van beschikbaarheid van het aantal stages of leerbanen bij erkende leerbedrijven.
Kans op werk	Dit is de toekomstige kans op werk in een regio voor een gediplomeerde schoolverlater op het niveau en in het verlengde van de opleiding als de student nu start met de opleiding.
Keuzedeel	In de herziene kwalificatiestructuur is er sprake van kwalificaties – die elk bestaan uit een basis- en een profieldeel – en keuzedelen. Keuzedelen zijn een verrijking van de kwalificatie (basis- en profieldeel) en kunnen voor de student verbredend of verdiepend zijn of bijdragen aan een betere doorstroom naar een vervolgopleiding. Het basis-, profiel- en het keuzedeel vormen gezamenlijk de diplomagerichte beroepsopleiding.
Kwalificatie	De kwalificatie is de combinatie van het basis- en profieldeel uit het kwalificatiedossier. De kwalificatie omvat wat de beginnend beroepsbeoefenaar moet kennen en kunnen als hij gediplomeerd is en start op de arbeidsmarkt.
Kwalificatiedossier	Het kwalificatiedossier omschrijft de kwalificaties waarop onderwijs en examens worden gebaseerd. De kwalificaties bestaan elk uit een basisdeel en een profieldeel. Een kwalificatiedossier omschrijft vaak meerdere kwalificaties; dan is er sprake van een gemeenschappelijk basisdeel.
OVO	Overig onderwijs: leerweg waar geen urennorm voor geldt (alleen niet-bekostigd onderwijs).
Schooljaar	Een schooljaar duurt 12 maanden en loopt van 1 augustus tot en met 31 juli.

Kwalificaties en aantal studenten per marktsegment voor sectorkamer Voedsel, groen en gastvrijheid

Marktsegment/kwalificatiedossier	Kwalificatie	Niveau	Studenten
Winkelambacht			
Brood en banket	Dossierinschrijving	2	12
	Dossierinschrijving	3	39
	Leidinggevende bakkerij	4	134
	Uitvoerend bakker	2	902
	Zelfstandig werkend bakker	3	1.466
Patisserie	Pâtissier	4	139
	Dossierinschrijving	2	264
Haarverzorging	Dossierinschrijving	3	126
	Dossierinschrijving	4	87
	Allround Kapper	3	3.442
	Kapper	2	3.677
	Salonmanager	4	164
	Ondernemer vers	4	130
	Medewerker vers	2	555
	Slager-traiteur	3	58
	Vakbekwaam medewerker vers	3	236
	Worstmaker	3	34
Gastvrijheid			
Schoonmaak en Glazenwassen	(Ambulant) objectleider	3	0
	Glazenwasser	2	0
	Meewerkend leidinggevende algemeen schoonmaakonderhoud	2	0
	Schoonmaker in verschillende omgevingen	2	11
	Specialist vloeronderhoud	3	0
Bediening	Dossierinschrijving	2	12
	Dossierinschrijving	3	7
	Gastheer/-vrouw	2	2.043
	Gastronoom/sommelier	4	26
	Leidinggevende bediening	4	471
Facilitair leidinggeven	Zelfstandig werkend gastheer/-vrouw	3	1.316
	Dossierinschrijving	2	3
	Dossierinschrijving	4	49
Fastservice	Facilitair leidinggevende	4	2.145
	1e Medewerker fastservice	3	399
	Manager/bedrijfsleider fastservice	4	135
Keuken	Medewerker fastservice	2	523
	Dossierinschrijving	2	12
	Dossierinschrijving	3	9
	Gespecialiseerd kok	4	321
	Kok	2	4.158
Ondernemer horeca/bakkerij	Leidinggevende keuken	4	282
	Zelfstandig werkend kok	3	3.891
	Dossierinschrijving	4	92
	Manager/ondernemer horeca	4	7.246
	Meewerkend horeca ondernemer	4	498
Travel, Leisure & Hospitality	Ondernemer bakkerij	4	162
	Dossierinschrijving	3	501
	Dossierinschrijving	4	390
	Leidinggevende leisure & hospitality	4	2.865
	Leidinggevende travel & hospitality	4	3.712

Kwalificaties en aantal studenten per marktsegment (vervolg)

Marktsegment/kwalificatiedossier	Kwalificatie	Niveau	Studenten
	Zelfstandig medewerker leisure & hospitality	3	1.366
	Zelfstandig medewerker travel & hospitality	3	2.046
Groen			
Agro productie, handel en technologie	Medewerker agrarisch loonwerk	2	614
	Medewerker agrohandel en logistiek	2	97
	Medewerker teelt	2	307
	Medewerker veehouderij	2	0
	Vakbekwaam medewerker agrarisch loonwerk	3	520
	Vakbekwaam medewerker agrohandel en logistiek	3	96
	Vakbekwaam medewerker teelt	3	459
	Vakbekwaam medewerker veehouderij	3	892
	Vakexpert agrarisch loonwerk	4	186
	Vakexpert agrohandel en logistiek	4	297
	Vakexpert biologisch-dynamische landbouw	4	98
	Vakexpert teelt en groene technologie	4	621
	Vakexpert veehouderij	4	1.296
Bloem, groen en styling	Dossierinschrijving	4	6
	Bedrijfsleider/ondernemer bloem, groen en styling	4	176
	Medewerker bloem, groen en styling	2	473
	Vakbekwaam medewerker bloem, groen en styling	3	899
	Vakexpert bloem, groen en styling	4	789
	verkoopspecialist groene detailhandel	3	88
Dierverzorging	Bedrijfsleider dierverzorging	4	2.391
	Dierenartsassistent paraveterinair	4	2.430
	Medewerker dierverzorging	2	1.712
	Proefdierverzorger	3	3
	Vakbekwaam medewerker dierverzorging	3	2.370
	Bedrijfsleider paardensport en -houderij	4	126
	Instructeur paardensport en -houderij	4	37
	Vakbekwaam medewerker paardensport en -houderij	3	96
Groene ruimte	Medewerker groen en cultuurtechniek	2	1.313
	Medewerker hovenier	2	28
	Medewerker natuur, water en recreatie	2	59
	Opzichter/uitvoerder groene ruimte	4	2.507
	Vakbekwaam hovenier	3	1.166
	Vakbekwaam medewerker groen en cultuurtechniek	3	429
	Vakbekwaam medewerker natuur, water en recreatie	3	306
Milieu-onderzoek en -inspectie	Dossierinschrijving	4	29
	Milieu-inspecteur	4	58
	Milieu-onderzoeker	4	289
Dierlijke vruchtbaarheid en voortplanting	Specialist vruchtbaarheid en voortplanting	4	0
Gespecialiseerde proefdierverzorging	Specialist proefdierverzorging	4	10
Hoefsmederij	Hoefsmid	3	71
Voeding			
Vers: Vakmanschap & industrie	Allround medewerker versindustrie	3	463
	Medewerker versindustrie	2	138
Voeding	Medewerker voeding en technologie	2	236
	Vakbekwaam medewerker voeding en technologie	3	35
	Vakexpert voeding en kwaliteit	4	564

Kwalificaties en aantal studenten per marktsegment (vervolg)

Marktsegment/kwalificatiedossier	Kwalificatie	Niveau	Studenten
Vers: Leidinggeven & industrie	Vakexpert voeding en technologie	4	7
	Vakexpert voeding en voorlichting	4	78
	Productieleider versindustrie	4	48
Niet ingedeeld in een sectorkamer			
Entree	Dossierinschrijving	1	4.391
	Assistent bouwen, wonen en onderhoud	1	625
	Assistent dienstverlening en zorg	1	2.173
	Assistent horeca, voeding of voedingsindustrie	1	964
	Assistent installatie- en constructietechniek	1	660
	Assistent logistiek	1	468
	Assistent mobiliteitsbranche	1	305
	Assistent procestechniek	1	151
	Assistent verkoop/retail	1	1.643
Entree (EZ)	Dossierinschrijving	1	209
	Assistent plant of (groene) leefomgeving	1	395
	Assistent logistiek (groen)	1	15
	Assistent horeca, voeding of voedingsindustrie (groen)	1	15
	Assistent verkoop/retail (groen)	1	45
Leidinggeven op basis van vakmanschap	Leidinggevende team/afdeling/project	4	22
	Technisch Leidinggevende	4	379
Ondernemerschap op basis van vakmanschap	Vakman-ondernemer	4	17

BRONNEN

- 1 CBS, bevolkingsprognose
- 2 Planbureau voor de Leefomgeving, Pearl-model
- 3 RIVM, nationaal Kompas
- 4 DUO Leerlingenprognose VO 2014 – 2034
- 5 DUO Leerlingen vo
- 6 DUO, Doorstroom vmbo naar mbo in 2014
- 7 ROA Arbeidsmarktinformatiesysteem, 2015
- 8 CBS Statline, 2015
- 9 Rabobank en ING in NRC, 23 februari 2016
- 10 Rabobank en Hoofdbedrijfschap Detailhandel, '50+ winkelideeën'
- 11 Centraal Planbureau: Decemberraming 2015
- 12 UWV Landelijk Arbeidsmarktprognose 2016, UWV, 2016
- 13 UWV Arbeidsmarktprognoses 2015-2016, UWV, 2015
- 14 CBS, 'Steeds grotere landbouwbedrijven', 22 december 2015
- 15 CBS, Cafés achterblijver in horeca, 11 januari 2016
- 16 Sociaal en Cultureel Planbureau, De sociale staat van Nederland, 2015
- 17 Centraal Planbureau (2015), Baanpolarisatie in Nederland
- 18 www.kennisnet.nl/themas/21st-century-skills/vaardigheden/benodigde-vaardigheden-voor-de-21ste-eeuw/
- 19 Volkskrant, Vierde industriële revolutie staat voor de deur, 20 januari 2016
- 20 PWC, Digitalisering en robotisering vragen om employability, 2015
- 21 Rathenau Instituut, Werken aan de robotsamenleving, 2015
- 22 NRC, 'Nieuwe industriële revolutie gaat vijf miljoen banen kosten', 18 januari 2016
- 23 AD, 25 januari 2016
- 24 Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Planbureau, 'Nederland in 2030-2050: twee referentiescenario's – Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving', 2015
- 25 Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 'Rijksbrede Trendverkenning, Strategieeraad Rijksbreed', 2013
- 26 www.rijksoverheid.nl, 2015
- 27 Planbureau voor de Leefomgeving en het Centraal Planbureau, 'Nederland in 2030-2050: twee referentiescenario's – Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving', 2015
- 28 'Nederland in 2030-2050: twee referentiescenario's – Toekomstverkenning Welvaart en Leefomgeving', PBL en CPB, 2015
- 29 'Regionaal investeringsfonds mbo, Waterroete: van leren naar werk in coalitie met de regio (Stichting Wellant)', Dienst Uitvoering Onderwijs, 2015
- 30 Marc van der Meer, Het MBO naar 2025: twee verhaallijnen, 2015
- 31 DUO-gegevens, bewerkt door SBB
- 32 ROA Arbeidsmarktprognoses tot 2020 per opleidingstype (Mbo-niveau 2 en 3 zijn hierin bij elkaar genomen)
- 33 Kans op werk, SBB (www.s-bb.nl/kans-op-werk)
- 34 Kans op stage, SBB (www.s-bb.nl/kans-op-stage)

Beroepsonderwijs en bedrijfsleven werken in SBB samen met als doel: 1) Studenten krijgen de beste praktijkopleiding met uitzicht op een baan. 2) Bedrijven beschikken nu en in de toekomst over de vakmensen die ze nodig hebben. SBB verbindt beroepsonderwijs en bedrijfsleven op sectoraal, regionaal en landelijk niveau.

Postbus 7259, 2701 AG Zoetermeer

Uitgave

© SBB, Zoetermeer, maart 2016

Redactie en vormgeving

SBB, Zoetermeer

Drukwerk

Bestenzet, Zoetermeer

Foto's

© SBB

